

O POLITIKI E-VOLITEV IN E-REFERENDUMOV V SLOVENIJI

Povzetek. Javne polemike o uvajanju elektronskih volitev v Sloveniji so bile sporadične in kampanjske, odprle pa so celo vrsto vprašanj, na katera mora javna oblast najti ustrezne odgovore. Premisliti je bilo treba dosedanja politiko informatiziranja volilnega sistema in volilnega procesa in jo strokovno osvetliti iz različnih zornih kotov. V pričujočem tekstu avtor osvetljuje to tematiko iz politološkega zornega kota, in sicer s tezo, da uvajanje informativno-komunikacijske tehnologije v volilni sistem in proces ni le tehnično in pravno vprašanje, temveč se dotika vprašanja same legitimnosti volilnega sistema.

Ključni pojmi: elektronske volitve, volilni sistem, informacijsko-komunikacijske tehnologije, elektronsko glasovanje

Uvod

Volilni sistem kot mehanizem izbire predstavnikov javne oblasti ima v političnem sistemu reprezentativne demokracije več sočasnih vlog, od najbolj eksplicitne, tj. izbire predstavnikov javne oblasti za določeno obdobje, do bolj implicitne, kot je legitimiranje obstoječega volilnega sistema in ne nazadnje tudi političnega sistema kot celote, saj se z ustrezno izpeljanimi volitvami politični sistem potrjuje kot demokratičen. Zato je razumljivo, da vsaka politična ali tehnološka intervencija v volilni sistem in spreminjanje navad v volilnem procesu odpirata celo vrsto vprašanj, ki v burnih javnih in političnih debatah iščejo ustrezne odgovore.

Iz politološke perspektive je zato nezadostno, če volilni sistem jemljemo le kot mehanizem izbire ali kot sistem sam po sebi, ne da bi ga umestili v širši družbenopolitični kontekst. Brez tega umeščanja ne moremo pojasniti, zakaj se oblikuje takšno ali drugačno javno in/ali politično razporejenost do uvajanja informacijsko-komunikacijskih tehnologij v volilni sistem in volilni proces. Če rečemo še drugače, ne le v analitičnem diskurzu, temveč tudi v programskem, zakaj uvajanje IKT sploh potrebujemo, kako pridobiti za to čimširšo podporo oziroma kako zgraditi zaupanje državljanov in pomembnih javnih in političnih akterjev za uvajanje te novosti.

* Dr. Andrej Lukšič, izredni profesor na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

H končni verziji članka so s predlogi in sugestijami prispevali prof. dr. Igor Lukšič, doc. dr. Jernej Pikalo in doc. dr. Miro Haček. Vsem se najlepše zahvaljujem.

Narava sprememb ob uvajanju IKT v volilni sistem

Uvajanje informacijsko-komunikacijske tehnologije v volilni sistem in proces sproža spremembe na različnih ravneh, četudi jo uvajamo z dobrimi nameni in s prepričanjem, da bo služila kot »informacijska opora« že obstoječim volilnim postopkom in bo kot taka namenjena za dvig racionalizacije in učinkovitosti postopkov ter izvajalsko-tehničnega dela. Kaj kmalu se izkaže, da četudi jo uvajamo le v enem delu volilnega sistema, ki je bolj skrit očem javnosti, se spremembe sočasno dogajajo tudi na drugih ravneh. Spremeniti se morajo določena ravnanja akterjev in institucij, ki so vključene v izvajanje volilne procedure, spreminja se ne nazadnje percepcija samih volitev tako v očeh množičnih medijev kot v očeh volivcev, kar pa sproža vprašanja, ki se nanašajo na demokratično legitimacijo, navsezadnje tudi samih volilnih izidov. Če volivci ne verjamejo, da uvedena tehnologija ne preprečuje npr. neželenih manipulacij z elektronskim volilnim imenikom ali ustreznega opravljanja drugih proceduralnih nalog, potem bodo uporabi nasprotovali in morda tudi volilnih rezultatov ne bodo priznali kot legitimnih. S tem pa se že lahko začnejo podirati legitimacijske domine. Če pa se informacijsko-komunikacijska tehnologija začne uvajati tudi v sam akt glasovanja (in štetja glasov), pa se spremeni dosedanji ritual volitev samih, spremeni se ravnanje celotnega volilnega telesa in tudi slehernega volivca posebej. Tu pa je pričakovati še bolj ognjevite javne in politične razprave.

Razmerja med tehnologijo, ki spreminja naravo določenih procedur v volilnem sistemu in procesu, in ljudmi, izvajalci in volivci, pa ne gre razumeti le v smeri pasivnega prilagajanja ravnanj ljudi, temveč tudi ljudje, državljani volivci, politične skupine s svojimi stališči, prepričanji, navadami, hotenji, željami in pričakovanji vplivajo na razvoj te tehnologije (spodbujajo ali zavirajo) in na njeno aplikacijo v volilni sistem. Pri elektronskih volitvah namreč ne gre le za enosmerno prilagajanje ljudi novo nastalim razmeram v volilnem sistemu in procesu, potem ko se je ta tehnološko moderniziral, temveč tudi za povratno delovanje ljudi na razvoj same tehnologije oz. njenih aplikacij. Nerešen problem sledljivosti glasu pri elektronskem glasovanju na daljavo znotraj ponujene tehnološke rešitve je eden od takšnih problemov, mimo katerega zaradi možnosti naknadnega preverjanja volilnih rezultatov volivci oz. politični akterji ne bodo šli, ki pa ga morajo tehnološki strokovnjaki rešiti tako ali drugače. V to rešitev pa bodo potem morali privoliti še državljani volivci.

Zaradi teh na videz banalnih in nepomembnih sprememb je treba dobiti privolitev najširšega kroga volivcev ter javnih in političnih akterjev, s tem zagotoviti legitimnost tehnološko moderniziranega volilnega sistema ter tako dobljenih volilnih rezultatov. Brez najširše privolitve za uvajanje elektronskih volitev, še posebno pa elektronskega glasovanja, bo politika o elektronskih volitvah v vseh dimenzijah v Sloveniji neizvedljiva.

Elektronsko glasovanje kot eno od osmih orodij elektronske demokracije

Demokracija v Sloveniji sodi v liberalni tip demokracije,¹ in sicer med liberalno reprezentativne demokracije, kar pomeni, da ljudstvo ne sprejema odločitev neposredno, temveč prek svojih izvoljenih predstavnikov. Ta sistem odločanja pa ni edini. Poleg predstavniškega sistema² obstaja tudi sistem neposredne demokracije, ko državljani neposredno odločajo o vsebinskih vprašanjih na referendumih.³ Kljub tej možnosti pa imajo v Sloveniji načela predstavniške demokracije odločujočo vlogo.

Volitve so torej le eden od možnih načinov neposrednega izrekanja državljanov oz. njihovega participiranja in jih je treba ločevati od drugih oblik vsebinskega participiranja, kot so referendumi, konzultiranje, razpravljanje itd.

Za naš namen zadostuje ugotovitev, da se dajo informacijsko-komunikacijske tehnologije ne glede na to, kakšen volilni sistem liberalne reprezentativne demokracije je uzakonjen, participativni ali večinski, ustrezno adaptirati na celoten volilni sistem in s tem začnemo govoriti o elektronskih volitvah. Prav tako pa je mogoče to tehnologijo ustrezno prilagoditi za potrebe neposrednega odločanja, kot so referendum, posvetovanje, razpravljanje ipd. V tem primeru govorimo o elektronskem referendumu, posvetovanju ipd. To razliko poudarjamo zato, ker obstajajo različna orodja elektronske demokracije in so utemeljena na različnih komunikacijskih vzorcih obnašanja v političnem in javnem prostoru.

Na prvi pogled gre pri uvajanju elektronskih volitev in elektronskih referendumov za nepomembno tehnično nadgradnjo obstoječega volilnega sistema oz. referendumov. Pri umestitvi elektronskih volitev in elektronskih referendumov v neki širši kulturni, družbeni in politični kontekst pa se izkaže, da gre za večplasten fenomen, ki ga je treba bolj podrobno preučiti, tudi iz politološkega zornega kota, če hočemo, da bo politika uvajanja elektronskih volitev uspešna in učinkovita.

O nekaterih determinantah politike o elektronskih volitvah

Najbolj splošna demokratična legitimacija v parlamentarnodemokratičnem sistemu se zagotavlja prek mehanizma splošnih volitev, ko se na podlagi večinske podpore volivcev kaki politični skupini ali stranki podeli legitim-

¹ Več o tem glej Joyce, Peter (1996): *Politics, UK*, drugo poglavje, str. 13–30, Igor Lukšič (1993): *Onkraj liberalne demokracije*. *Čas. krit. znan.*, let. 21, št. 152/153, str. 113–126.

² O tem glej tudi Pikalo, Jernej (1999): *Zakaj liberalnodemokratska država ni sposobna življenja v globalni soodvisnosti*. *Čas. krit. znan.*, letn. 27, št. 197, str. 137–148.

³ Več različnih oblik neposredne demokracije je v uporabi na lokalni ravni oblasti, saj pozna sistem lokalne samouprave poleg lokalnega referenduma še zbor občanov, ljudsko iniciativo in pravico do peticije (Haček, 2003: 220).

nost, da se lahko polasti oblasti. V teh sistemih je treba zato politiko uvajanja informacijsko-komunikacijske tehnologije v volilni sistem in proces umestiti v kontekst zagotavljanja demokratične legitimacije. Zato oblikovanje ustrezne politike do elektronskih volitev presega meje pravnosistemskega in informacijsko-tehničnega premisleka. Za učinkovito politiko na tem področju zato ne zadošča le to, da se vzpostavijo ustrezni pravni okviri in brezhibna tehnologije za izvedbo elektronskega glasovanja, čeprav sta nujni in neobhodni pogoj. Po drugi strani pa tudi zgoraj omenjene večplastne spremembe, ki jih sproža uvajanje informacijsko-komunikacijske tehnologije v volilni sistem, in proces nujno določajo in zato terjajo obravnavo v tej politiki.

Dosedanji potek uvajanja elektronskih volitev v Sloveniji

Vlada RS je začela uradno izvajati politiko elektronskega glasovanja julija 2003, ko je na 28. seji vlade sprejela sklepe, ki so povezani z elektronskimi volitvami. Na tej seji je sprejela besedilo sprememb zakona o volitvah v Državni zbor in ga nato poslala v Državni zbor, potrdila projektno zahtevo Centra vlade za informiranje za vzpostavitev informacijske podpore elektronskemu glasovanju na državnozborskih in drugih volitvah (projekt e-volitve), imenovala Projektni svet projekta elektronske volitve in ga zadolžila, da projektno zahtevo dopolni z oceno možnosti in izvedljivosti različnih oblik izvedbe elektronskega glasovanja na državnozborskih volitvah leta 2004, ter imenovala vodjo projektne skupine.

V Državnem zboru je razprava o spremembah zakona o volitvah v Državni zbor, ki bi pomenil pravno podlago za uvajanje informacijsko-komunikacijske tehnologije v volilni proces in pa tudi uvedbo elektronskega glasovanja, nalez na burno razpravo in na zavrnitev, ki pa je svoje odmeve dobila tudi v javnem prostoru. Opozorila na različna tveganja so zadostovala za vzpostavitev dokaj zadržanega, če ne celo nenaklonjenega ozračja do elektronskih volitev v letu 2004, ki jih je moral Projektni svet, pa tudi vlada, pod težo spremenjenega (nenaklonjenega) mednarodnega razporeženja in stališč drugih vlad, ki so se odpovedale uvajanju elektronskega glasovanja v naslednjih nekaj letih, akceptirati in naročiti projektne skupini, da naredi ustrezne strokovne evalvacije kot temelj za nadaljnjo politiko do elektronskih volitev.

Projektna skupina je začela z delom v decembru 2003 in naročila tri ekspertne študije (politološko, pravno in tehnološko) z namenom, da ocenijo, kaj pomeni uvajanje informacijsko-komunikacijske tehnologije v volilni proces v Sloveniji. Temeljna ugotovitev ekspertiz je bila soglasna v tem, da v Sloveniji na državnozborskih volitvah v jeseni leta 2004 še ne moremo uvesti informativno-komunikacijske tehnologije v celoten volilni sistem in proces, posebno ne elektronskega glasovanja. Uvajanje te tehnologije naj bi se izvajalo v več stopnjah: najprej na tistih segmentih, ki so vezane na predhodne

priprave in procedure in nad katerimi imajo kompetence volilne organi, elektronsko glasovanje oziroma referendum pa bi bilo treba uvajati najprej v izbranih lokalnih skupnostih s pilotnimi projekti. Takšna praksa je bila doslej vpeljana tudi v drugih državah.

Strokovne ekspertize so tudi predlagale, da se kljub temu dejavnosti za uvajanje elektronskih volitev in elektronskega glasovanja ne smejo zaustaviti, da jih je treba nadaljevati, sicer parcialno, postopno in pilotsko, ker je to dobra podlaga za nova strokovna spoznanja in dognanja ter možnost preverjanja novih tehnoloških možnosti, na drugi strani pa omogoča tudi sprotno evalvacijo stanja stvari na področju elektronskega glasovanja tako različnim strokovnim javnostim kot tudi politikom in samim volivcem. Te ugotovitve je sprejel tudi Projektni svet projekta elektronske volitve.

V Sloveniji naj bi po študiji Ministrstva za informacijsko družbo uvajanje informacijsko-komunikacijske tehnologije v volilni sistem in proces potekalo v treh stopnjah. V prvi, pripravljalni infrastrukturni stopnji naj bi se:

- razvili formalni mehanizmi potrjevanja organizacijskih, procesnih in informacijskih rešitev posameznih komponent sistema e-volitev,
- vzpostavil naj bi se elektronski volilni imenik, ki bo zasnovan na obdelavi informacij v realnem času,
- razvili mehanizmi za on-line dostop volilnih organov do volilnega imenika,
- vpeljala informatizacija obstoječih volilnih procesov oziroma opravil, kjer to prinese neposredne koristi in nobenih tveganj. Informatizacija back-office podpore: preštrevanje glasov, objava rezultatov, izdelava statističnih analiz,
- vzpostavile šifrirane, zanesljive in podvojene komunikacijske povezave volilnih organov do volilnega imenika ter postavile varnostne pregrade in šifrirni mehanizmi. Komunikacije bi lahko potekale prek intraneta državnih organov ali interneta.

V drugi stopnji bi se že uvajala elektronska tehnologija za glasovanje, in sicer kot glasovalni aparati, ki bi jih bilo mogoče nadzorovati. Elektronsko oddajanje glasu bi bilo mogoče:

- na izbranih voliščih na predhodnih volitvah,⁴
- na domačem volišču,⁵

⁴ Namesto klasične papirne glasovnice se uporabi glasovalna naprava. Volilni uradniki preverijo identiteto volivca in mu omogočijo elektronsko oddajo glasu. Izpolnjena elektronska glasovnica se po komunikacijskem omrežju pošlje v volilni center, kjer se zabeleži in prešteje. Ne zahteva se on-line povezava s centralnim volilnim imenikom (glej študijo Turk, M. (2003): Študija izvedljivosti e-volitev s predlogi implementacije, <http://e-uprava.gov.si/eud/e-uprava/evolitve-priloga2.doc>).

⁵ Postopek je enak, kot je opisan zgoraj, le da je omogočena elektronska oddaja glasu na vseh voliščih na dan volitev. Vsa volišča v Republiki Sloveniji bi morala biti opremljena z ustrezno volilno informacijsko opremo (glej študijo Turk, M. (2003): Študija izvedljivosti e-volitev s predlogi implementacije, <http://e-uprava.gov.si/eud/e-uprava/evolitve-priloga2.doc>).

– na poljubnem volišču v Sloveniji⁶.

Tretja stopnja pa uvaja oddaljeno elektronsko glasovanje, ki pa je tehnološko že bolj zahtevna operacija in bi se lahko izvajala:

- na javno dostopnih mestih zunaj volišč,⁷
- prek različnih komunikacijskih kanalov kot oddaljeno internetno glasovanje,⁸

Če je uvajanje informacijsko-komunikacijske tehnologije v volilni sistem in proces, kot je predviden za prvo stopnjo, neproblematičen in tudi v javni razpravah ni bilo nikogar, ki bi izražal kakršne koli dvome o njej, pa sta naslednji dve stopnji, kjer se predvideva uvajanje elektronskega glasovanja, že nekoliko problematični; še posebno tretja stopnja, ki odpira vrsto tehničnih in drugih problemov,⁹ ki so bili v javni razpravi izredno izpostavljeni in so širši javnosti bistveno krojili pogled na uvajanje elektronskih volitev v Sloveniji sploh.

Kaj kmalu je postalo jasno, da uvajanja elektronskih volitev, predvsem pa elektronskega glasovanja kot nadomestila za sedanje papirne volitve, ne bo dobilo potrebne legitimitete zaradi tveganj, ki izhajajo iz narave same tehnologije, ki bi jo uporabili pri elektronskem glasovanju, pa tudi zaradi javno izraženih pomislekov različnih strokovnjakov in prav tako javno izraženega nezadovoljstva nekaterih politikov ter ne nazadnje zaradi nenavdušenih posameznih segmentov volivcev z uvajanjem te tehnologije v samo glasovanje.

V strokovnih in političnih krogih se je zato izoblikovalo stališče, da je treba za uveljavljanje elektronskih volitev in elektronskih referendumov v Sloveniji bolj usmerjeno in postopno graditi naklonjeno ozračje do elektronskih volitev, predvsem za tiste faze, ki ne pomenijo velikih tveganj, zaradi katerih bi bili pod vprašajem dobljeni volilni rezultati.

---

⁶ Volivcu se omogoči glasovanje na kateremkoli volišču. Elektronske glasovalne naprave vzdržujejo, nadzorujejo in ščitijo volilni uradniki. Volišča morajo v tem primeru imeti vzpostavljeno on-line povezavo s centralnim volilnim imenikom (glej študijo Turk, M. (2003): Študija izvedljivosti e-volitev s predlogi implementacije, <http://e-uprava.gov.si/eud/e-uprava/evolitve-priloga2.doc>).

⁷ Volivec s pomočjo gesel, digitalnih potrdil ali biometrične identifikacije odda glas na poljubni javno dostopni e-točki, ki jo potrdi volilna komisija. Glasovanje se izvede na posebnih glasovalnih napravah ali na namenskih osebnih računalnikih. Na takih voliščih se lahko izvaja nadzor uradne volilne osebe ali ne, zahteva se on-line povezava (glej študijo Turk, M. (2003): Študija izvedljivosti e-volitev s predlogi implementacije, <http://e-uprava.gov.si/eud/e-uprava/evolitve-priloga2.doc>).

⁸ Postopek je enak, kot je opisan zgoraj, le da je tu mogoče glasovati s poljubne internetne točke in prek poljubnega komunikacijskega kanala (glej študijo Turk, M. (2003): Študija izvedljivosti e-volitev s predlogi implementacije, <http://e-uprava.gov.si/eud/e-uprava/evolitve-priloga2.doc>).

⁹ Po vseh dostopnih podatkih razpoložljive tehnologije niso na nivoju, ki bi nam omogočal informatizacijo volitev v smislu tretje stopnje. Tehnične in procesne težave bi bile na sedanji razvojni stopnji prevelike in neobvladljive. Opisan scenarij je tako ena izmed možnosti nadaljnega razvoja sistema e-volitev, zato ga je treba pred sprejemom dodatno analizirati in po potrebi dopolniti z novimi ugotovitvami (glej študijo Turk, M. (2003): Študija izvedljivosti e-volitev s predlogi implementacije, <http://e-uprava.gov.si/eud/e-uprava/evolitve-priloga2.doc>).

Pri oblikovanju naklonjenega ozračja pa se nikakor ne bi smelo dogajati to, da bi prezrli ali celo omalovaževali tista dobronamerna opozorila, ki kažejo na težave, omejitve, pomanjkljivosti vseh vrst ali so celo skeptična do ponujenih tehnoloških in tehničnih. Prav tako se ne smejo prezreti niti tisti pomisleki in opozorila, ki bi se nanašali na pravne, kulturne, politične, sistemske in druge spremembe, ki jih bo prinesla implementacije tovrstne tehnologije v volilni sistem ali izvajanje referendumov, pa so moteča ali celo nesprejemljiva za določen del političnih akterjev ali volivcev.

Vzpostavljanje naklonjenega razpoloženja za uvajanje te tehnologije v volilni sistem in proces ter v sistem neposrednega odločanja (referendum) se zato ne more in ne sme graditi na sistemskem izključevanju, etiketiranju, onemogočanju, preprečevanju izražanja določenih prepričanj in stališč, ki opozarjajo na nedorečenosti in neželene posledice. Pridobivanje naklonjenosti mora temeljiti na odprtem, dolgotrajnem in usmerjenem komunikacijskem procesu v strokovnem, javnem in političnem prostoru, v katerem bo mogoče na podlagi racionalnega premisleka postopno graditi zaupanje v uporabo te tehnologije v teh dveh sistemih in sploh v političnem prostoru in ji tako določiti tudi njen domet, torej meje, znotraj katerih bo še mogoče doseči legitimnost tako sprejetih odločitev.

S projektnim pristopom, ki sledi logiki ciljne racionalnosti, zato ni več mogoče izvajati politike uvajanja informacijsko-komunikacijskih tehnologij v volilni proces. Vzpostaviti je treba konceptualno širši okvir in zato se mora tudi vladna politika do elektronskih volitev ustrezno modificirati. Elektronskih volitev torej ni mogoče uvesti le z ustrezno spremembo zakona o volitvah in z izgradnjo informatizacijske podpore volilnim organom ter ustrezno tehnološko opremo volišč, temveč je poleg tega treba dobiti še širšo javno, strokovno in politično podporo, pridobiti je treba širšo legitimiteto.¹⁰ S tem pa politika do elektronskih volitev dobiva komunikacijska razsežja. Uspešno uvajanje informacijsko-komunikacijske tehnologije v celotni volilni sistem in proces potemtakem ni mogoče brez upoštevanja komunikacijske racionalnosti in njenih zakonitosti.

V tem duhu se je oblikovalo stališče, da je treba, tudi v kontekstu odločitev in izkušenj drugih informacijsko razvitih držav, politiko uvajanja elektronskih volitev in elektronskih referendumov v Sloveniji graditi postopoma in na podlagi širšega razumevanja. Tega razumevanja pa, kot se je pokazalo, ni mogoče graditi na projektni način in tudi ne samo znotraj državnih insti-

¹⁰ V takšnem ozračju je močno izzvana legitimnost liberalnih form politične oblasti, ki je utemeljena na nevtralnosti procedur. Mark Warren to argumentira: »Pravila in procedure imajo vedno normativne namene in oblast, ki jih sprejema, je od njih odvisna. Nikoli niso zato nevtralna in naša odločitev, da vztrajamo pri njih, ne more biti nevtralna. Pravila sprejemamo kot veljavna, ker opravljajo normativno pomembno delo. Če pravila in procedure proizvajajo normativno vprašljive rezultate, potem začnejo izgubljati svoj ugled, moč, avtoriteto (Warren, 1996: 55).

tucij. Treba ga je začeti graditi tako, da bodo vanj vključeni vsi zainteresirani akterji (strokovni, politični, javni) in najprej v tistih okoljih (lokalnih skupnosti), v katerih so lokalne javne oblasti temu naklonjene in kjer po njihovih ocenah tudi drugi pomembni javni in politični akterji a priori ne nasprotujejo implementaciji teh tehnologij v volilni proces in izpeljavo lokalnih referendumov.

Politološka refleksija uvajanja elektronskih volitev v Sloveniji

V politično areno za elektronske volitve so bili do sedaj vključeni Vlada RS, Državni zbor, Projektni svet za projekt elektronskih volitev, ki je bil sestavljen iz predstavnikov različnih ministrstev in Republiške volilne komisije, za izvajanje projekta pa je bil zadolžen Center vlade za informiranje. Poleg tega so bili angažirani še štirje strokovnjaki – eksperti iz pravnega, politološkega in tehničnega področja.

Za uvajanje elektronskih volitev v Sloveniji se je sprva zdelo, da bo tako mogoče uspešno izpeljati zastavljen projekt v celoti že v letu 2004 za državnoborske volitve. Pozneje pa se je izkazalo, da so bila pričakovanja prevelika in da se projekt v celoti ne da izpeljati po vzorcu sodelovanja izvršne oblasti z nekaterimi strokovnjaki.

Potem ko so se po julijski seji Državnega zbora v javnosti pojavila stališča predstavnikov nekaterih strank,¹¹ ki so ostro nastopili proti uvajanju elektronskih volitev, še posebno proti elektronskemu glasovanju za državnoborske volitve v letu 2004, je bilo javno mnenje v Sloveniji soočeno na eni strani s tveganji, ki so jih opisovali predstavniki ene politične opcije, po drugi strani pa s prednostmi, ki so jih zagovarjali predstavniki javne oblasti in druge politične opcije. V tako politično intonirani javni razpravi se tehtnica ni prevesila v korist uvajanja elektronskega glasovanja, še posebno pod težo odločitev drugih vlad, ki so se druga za drugo prav v tem času odpovedale svojim nameram o izvedbi elektronskih volitev v svojih državah predvsem zaradi tehnoloških težav in tveganj, ki jih pomeni elektronsko glasovanje na daljavo. S tem so se vzpostavile razmere, kjer je bilo mogoče vztrajati pri realizaciji prvotnega projekta v vseh točkah razen v uvajanju elektronskega glasovanja. Sočasno pa se je odprl prostor, ki se lahko izkoristi za širšo javno razpravo o tehničnih predpostavkah, zahtevah in omejitvah, pravnih zagatah in politično-kulturnih in drugih posledicah, ki jih uvajanje elektronskega glasovanja implicira.

Da bi se lahko ta razprava odprla, je treba politično areno za elektronske

---

¹¹ V javnem prostoru so nastopili proti uvajanju elektronskega glasovanja predstavniki Nove Slovenije, Slovenske socialne demokracije, Slovenska ljudska stranka in Slovenska nacionalna stranka. Raziskava politologa Marca Ožbeja iz leta 2006 kaže, da se nasprotovanje uvajanju elektronskega glasovanja znotraj poslanskih skupin omenjenih strank v Državnem zboru ni bistveno spremenilo.

volitve nekoliko modificirati in vanjo vključiti tudi strokovnjake iz drugih strok ter zainteresirano javnost, in to na ravni lokalnih skupnosti, ki bi se odločile za pilotsko uvajanje elektronskih volitev ali elektronskega referenduma, kot tudi na državni ravni.

S tem bi odprli obstoječo politično areno tudi za druge do sedaj izključene akterje in vzpostavili sistemske možnosti za odprto, usmerjeno in na argumentih oprto komunikacijo o elektronskih volitvah, in še posebno o najbolj problematičnem delu, tj. elektronskem glasovanju. Na temelju takšnih razprav, ki bi delovale kot učni proces za vse vstopajoče v ta komunikacijski proces in tudi za širšo javnost, ki bi bila prek različnih medijev seznanjena z njenimi rezultati, bi se zagotavljala bolj naklonjeno razpoloženje, določene bi bile meje ter tudi cena in stopnja tveganj, ki bi jih bili volivci, politične stranke, izvajalci volitev in drugi akterji pripravljeni še sprejeti in ki ne bi ogrozili legitimnosti dobljenih volilnih ali referendumskih izidov.

Tako bi bilo mogoče skozi deliberativni proces pridobiti širšo javno in strokovno, ne le strankarsko legitimnost tudi za uvajanje elektronskega glasovanja. S spremembo politične arene in z vstopom novih akterjev vanjo (polity) bi se spremenila komunikacijski proces in proces odločanja (politics), zaradi tega pa bi se spremenila tudi politika (policy) do elektronskih volitev, pridobila bi širino in na legitimnost.

Možni koncepti politike uvajanja elektronskih volitev v prihodnje

Potem ko so protagonisti politike o elektronskih volitvah v Sloveniji ugotovili, da je pri implementaciji elektronskih volitev na način, kot je bil zastavljen, nastal problem pri uvajanju elektronskega glasovanja, lahko nastalo situacijo razrešujejo na dva načina: ali se usmerijo na nadaljnje zbiranje informacije in naročajo različne kvantitativne analize, ki jim je svet idej in konceptov tuj in se mu vnaprej odpovedujejo, ali se zatečejo v svet idej in konceptov, različne kvalitativne analize, ki pa jim je v principu kaj malo mar za informacije in jih za svoje konstruiranje tudi ne potrebuje. Pri reševanju tovrstnih problemov je seveda koristno zbrati čim več informacij in se šele potem odločiti, ali bo rešitev bolj odvisna od nakopičenih informacij ali bo rešitev treba iskati v novih konceptualizacijah, v našem primeru politike do elektronskih volitev. Ker je za nadaljnji politološki premislek veliko bolj izzivalen in produktiven konceptualni pristop, ki ga je treba začeti s premislekom o možnih glavnih konceptih politike na tem področju, se bomo v nadaljevanju posvetili tej tematiki.

Protagonisti elektronskih volitev imajo več možnih konceptov, na katere lahko oprejo politiko do takih volitev. Politika do elektronskih volitev je sedaj postavljena kot postopna, večstopenjska in dolgoročna in ne več kot pravno-tehnični projekt modernizacije volilnega sistema in procesa. Ko gre

za tak tip politike, se lahko nosilni akterji zatečejo k pragmatičnemu konceptu, za katerega je značilno prepuščanje glavnemu toku. Pri tem protagonisti vso svojo moč porabijo le za to, da bi plavali nad površino političnih okoliščin. Njihova edina skrb bi bila, da ostanejo v toku in da čim bolj uspešno reagirajo in rešujejo sprotne probleme, ki se nanašajo na elektronske volitve (deluje na polju preživetja). Ta način ravnanja je povsem ustrezen, če tok udejanjanja teče v zeleno smer. Če pa je javno in politično razpoloženje nenaklonjeno udejanjanju elektronskih volitev, torej če tok teče v drugo smer, pa takšno ravnanje protagonistov ne bi pripeljalo do cilja.

Prav tako tudi konceptu politike, ki bi se naslonil na taktiziranje in ki bi se ukvarjal z reševanjem kratkoročnih problemov in sploh s kratkoročnimi stvarmi, deluje na polju oportunitizma in preračunljivosti, smeri toka ne bi uspelo spremeniti in s takšno politiko ne bi mogli doseči zelenega cilja.

Zato se zdi, da se je treba glede na splošno razpoloženje do elektronskih volitev in za uspešno implementacijo elektronskih volitev v Sloveniji zateči k bolj strateški zastavitvi politike, ki bo sposobna odgovoriti na vprašanje, kako in kaj storiti, da se bodo lahko v Sloveniji v še sprejemljivem času vpele elektronske volitve skupaj z elektronskim glasovanjem.

Torej dolgoročna politika do elektronskih volitev ne more biti utemeljena na pragmatičnem prepuščanju glavnemu toku, niti na oportunističnem taktiziranju, temveč na strategiji, ki bo skicirala glavne poteze. Od strategije se ne pričakujejo podrobni napotki, temveč le splošne usmeritve za implementacijo elektronskih volitev, vsebuje naj le bistvene poteze za implementacijski načrt, ki pa se potem izvaja s pomočjo različnih taktik, ki se prilagajajo vplivom dnevno spreminjajočih se razmer.¹²

Za institucije navadno velja, da načrt razumejo kot malce razširjen proračun institucije, strategijo pa kot malce razširjen načrt. Dejansko pa sta načrt in strategija dve različni stvari in ju je zato treba ločevati. Na podlagi strategije, tj. koncepta, ki povezuje izbrane elemente v svojevrstno celoto, je mogoče narediti načrte z jasnimi cilji in ravnanji posameznih akterjev. Strategija ni natančen, pač pa splošen načrt. Strategija daje smernice za sprejemanje odločitev, omogoča, da stvari opazujemo na daljši rok in zato lahko prevzamemo tveganja in delamo stvari, ki iz kratkoročne perspektive nimajo nikakršnega smisla. Strategije torej ne smemo razumeti le kot manipuliranje z danimi viri, temveč moramo s strategijo te vire na različnih ravneh oplemenititi. Načrt pove, kako doseči zastavljeni cilj in kdaj bo dosežen. V načrt je treba vključiti poleg namere protagonistov tudi namere ostalih udeležencev, od posameznikov, kolektivnih akterjev do institucij, zato da bi lažje identifi-

---

¹² Strategija mora biti dovolj fleksibilna, pa ne toliko, da se sprevrže v taktiko, in ne toliko toga, da je ne bo mogoče spremeniti takrat, ko se bodo okoliščine toliko spremenile, da jo bo treba dopolniti, torej da postane kletka, še posebno zato, ker je še kar nekaj odprtih vprašanj ter predpostav in predvidevanj glede tehničnih, pravnih in tudi političnih vprašanj, ki jih je treba reflektirati.

cirali posebne zahteve, ki jih je treba upoštevati, kar bi olajšalo uveljavljanje projekta elektronskih volitev.¹³ Vsebovati mora tudi oceno potrebnih sredstev, pa tudi seznam za angažma primerno usposobljenih ljudi, ki jih je treba označiti z njihove dobre in slabe strani glede na projekt elektronskih volitev, po drugi strani pa je treba načrtovati tudi načine njihovega motiviranja. Zdi se, da vse to potrebujemo tudi za implementacijo elektronskih volitev v Sloveniji, če hočemo to izvesti preudarno, učinkovito, ekonomično in s podporo čimširšega kroga akterjev.

Povedati pa je treba še to, da se politika do elektronskih volitev, za katero koli varianto se bodo protagonisti odločili, ne bo spremenila sama po sebi, samodejno s kopičenjem novih informacij. Odločitev o njenem konceptu bodo morali sprejeti odločevalci in na tej podlagi se bo izvajala tudi organizacija informacij, določen bo način organizacije le-teh itd.

Ker nas zanima politološki vidik pri implementaciji elektronskih volitev v Sloveniji, bomo svojo pozornost usmerili na zagotavljanje tistih razmer, ki so potrebne za to, da politika (policy) in tudi konkretne odločitve s področja elektronskih volitev dobijo širšo podporo oziroma legitimiteto in zato možnost za implementacijo:

- Pridobivanje naklonjenosti javnosti s PR orodji

Običajno se v liberalnodemokratskih ureditvah prakticira strategija »stiki z javnostmi« (PR-orodja) vsakokrat, ko se želita pridobiti naklonjenost in podpora javnosti za določen projekt (njegovo realizacijo). Na javnost pa se prav tako obračajo tudi tisti, ki določenemu projektu nasprotujejo, in želijo od nje dobiti podporo za svoje pomisleke, dvome, ugovore, strahove ipd. Pri tem projekt elektronskih volitev ni bil nikakršna izjema.

Protagonisti so želeli najprej projekt elektronskih volitev speljati po kanalih obstoječih institucij in spremeniti ustrezno normativno zakonodajo, ki bi dovoljevala uporabo informacijsko-komunikacijske tehnologije v volilnem procesu. Pri tem se seveda niso zatekli k strategiji »stiki z javnostmi«, kjer bi širšo javnost poskušali obvestiti o svojih namenih, prednostih in slabostih ter nedorečenostih uvajanja elektronskih volitev. So pa pripravili obširno gradivo za državnozborsko razpravo, ki je utemeljevala potrebo po spremembi obstoječega volilnega zakona v Državni zbor.

V javnem prostoru so se znašli po zaslugi političnih nasprotnikov, ki so imeli pomisleke o predlogih pravnih rešitev za uvajanje elektronskih volitev in tudi izvedbi takšnih volitev že za leto 2004. V medijskih soočenjih so bili prisiljeni sprejeti logiko »pro et contra« načina razprave, ki že sam po sebi ne vzpostavlja ustreznega ozračja za implementacijo novosti, zagovarjati svoj

¹³ Izdelava Policy analize se v tej strategiji pokaže kot neobhoden pogoj za dober načrt in izpeljavo projekta.

projekt ter odgovarjati na očitke oponentov. Na ta (neustrezni) način se je v javnem prostoru odprla razprava o elektronskih volitvah, ki pa vrh vsega ni ponudila ustreznih odgovorov na celo vrsto še odprtih vprašanj. S tem se je oblikovalo dokaj nenaklonjeno splošno ozračje v Sloveniji do uvajanja elektronskih volitev, še posebno do elektronskega glasovanja. Tej nenaklonjenosti se ne bo mogoče izogniti in se ji bo treba bolj načrtno posvetiti, če obstaja resna namera za uvajanje elektronskih volitev v Sloveniji.

Ali je mogoče v takšnem razpoloženju do elektronskih volitev vsaj sedaj uporabiti strategijo »stiki z javnostmi«, računajoč, da bo mogoče spremeniti tok in pridobiti širšo naklonjenost javnosti (volivcev) za njihovo udejanjanje? Na to vprašanje bodo morali odgovoriti protagonisti elektronskih volitev skupaj s strokovnjaki za področje stikov z javnostmi. Tu želim reflektirati le koncept, ki je vsebovan v tem pristopu, in ga oceniti s politološkega vidika.

Ta pristop pridobivanja javne podpore za uvajanje elektronskih volitev postavlja temeljna razmerja med protagonisti elektronskih volitev, strokovnjaki za odnose z javnostmi in javnostjo. Naloga protagonistov je, da naredijo celovit projekt uvajanja informacijsko-komunikacijske tehnologije v volilni proces z angažiranjem tistih strokovnih kapacitet, za katere mislijo, da so za uspešno realizacijo projekta nujno potrebni. Naloga strokovnjakov za odnose z javnostmi je, da ta projekt prikažejo javnostim tako, da v končni fazi dobijo čim bolj množično podporo za ta projekt. Vloga javnosti pa je pri tem v glavnem pasivna – z manjšo možnostjo aktivne participacije v smislu povratnega individualnega reagiranja – in omejena le na sprejemanje sporočil in informacij, na podlagi katerih se lahko posameznik v njej odloči, da bo na podlagi argumentov za in proti podprl, ostal zadržan ali pa tiho nasprotoval udejanjanju projekta elektronskih volitev. Če bi bil uspeh takšnega pristopa minimalen ali ničten, torej če se javno mnenje kljub temu ne bi spremenilo v korist udejanjanja projekta elektronskih volitev, bi se bilo treba zateči k drugim taktikam (dodatno informiranje in izobraževanje, materialne ali kakšne druge kompenzacije v obliki nagrad ali iger, zvijače in intrige, discipliniranje glavnih nasprotnikov s kompenziranjem, nagradami in kar je še tega iz arzenala komunikacijskih in političnih taktik), ki bi lahko sčasoma spremenile odklonilno javno mnenje ali pa bi se protagonisti za nekaj časa prepustili temu toku političnih okoliščin in poskušali preživeti.

- Deliberativni pristop

Alternativa temu pristopu je pristop, ki bi stavil na oblikovanje novih komunikacijskih prostorov, v katerih bi v enakopravnem pogovoru imele zainteresirana javnost, stroka in politika možnost izraziti vse pomisleke, dvome, strahove, namene ipd., ki se nanašajo na elektronske volitve, in kjer bi bilo mogoče določiti pogoje in omejitve uporabe informacijsko-komunikacij-

skih tehnologij v volilnem procesu ter tudi vrednostno reflektirati sleherno stališče do uvajanja elektronskih volitev.

Ker mora biti politika do elektronskih volitev, če hoče biti demokratično usmerjena, odprta za čimširšo javno, strokovno in politično razpravo, zastavljena triplastno, torej se mora poleg ožjih vsebin o elektronskih volitvah (policy) ukvarjati še s komunikacijskimi in odločevalskimi formami (polity) in komunikacijskim in odločevalskim procesom (politics), se bomo temu sklopu v nadaljevanju več posvetili.

Politika do elektronskih volitev v luči policy, polity, politics

Politika elektronskih volitev mora vsebovati tri ravni, ki jih mora vsebovati sleherna politika, če želimo, da se učinkovito izvaja: vsebinsko, sistemsko in proceduralno-procesno. Politika mora poskrbeti za to, da se oblikuje komunikacijski proces (politics), ki bo omogočil bolj ali manj odprto javno, strokovno in politično razpravo (na način: odnosi z javnostmi ali deliberativni proces) o uvajanju informacijsko-komunikacijske tehnologije v volilni proces, katere pričakovan rezultat naj bi bilo spremenjeno splošno ozračje do uvajanja te tehnologije v volilni proces. Splošno razpoloženje in stališča strokovno-javne razprave skupaj z omejitvami in pogoji, ki bodo morali biti upoštevani, če se hoče dobiti širša podpora oz. zagotoviti legitimnost za uvajanje predvsem elektronskega glasovanja, bodo temelj za odločitve o uvajanju informativno-komunikacijske tehnologije v volilni proces (polity), predvsem za uvajanje elektronskega glasovanja, za katero je dosedanja razprava pokazala, da je največ pomislekov in zato je možnost za pridobitev legitimnosti majhna.

S spodnjo tabelo želimo ponazoriti, na katerih ravneh mora delovati politika elektronskih volitev, če želi spremeniti splošno razpoloženje in uvesti elektronsko glasovanje:

	raven	učinki
policy elektronskih volitev	politics	splošno ozračje
	polity	(ne)uvajanje IKT

Da bi bila politika elektronskih volitev (policy) v Sloveniji uspešno izpeljana v naslednjih nekaj letih, je treba poskrbeti najprej za javni-strokovni komunikacijski proces (politics) in ga tudi ustrezno institucionalizirati na različnih ravneh (lokalna, državna raven), to pomeni tudi vzpostaviti oz. preoblikovati dosedanjo politično areno ter nato začeti postopno implementacijo elektronskega glasovanja (polity) ob vseh zahtevanih omejitvah in pod pogoji, ki se bodo izkristalizirali v komunikacijskem procesu.

Tako se sistemsko vzpostavi proces učenja vseh vključenih skupin akterjev, in sicer od strokovnjakov iz različnih področij, pa javnosti oz. volivcev, do predstavnikov javne oblasti in drugih političnih akterjev, učni proces, ki omogoča soočanje mnenj, prepričanj, stališč, namenov, vizij, strokovnih dosežkov, izkušenj ipd. z namero, da se oblikuje naklonjeno ozračje za uvajanje informativno-komunikacijskih tehnologij v politični prostor sploh in ne le v volilni sistem in proces. Od oblikovanja in vodenja komunikacijskega procesa, ki bo moral dobiti pri državljanih (volivcih) legitimiteto, bo odvisno splošno ozračje, ki bo uvajanju informacijsko-komunikacijske tehnologije v volilni proces bolj naklonjena, če bo proces odprt, argumentativen, transparenten, odgovoren, ne aroganten ali utemeljen na izvajanju premoči, invalidiranju, deskreditiranju, izključevanju ipd.

V Sloveniji so se doslej elektronske volitve razumele, kot smo že omenili, kot tehnično in pravno vprašanje in takšne, da jih je mogoče implementirati projektno.

Pozneje se je pokazalo, da elektronskih volitev oziroma implementacije informacijsko-komunikacijskih tehnologij v volilni sistem in proces v celoti tako ne bo mogoče izvesti. Zato je iz politološke perspektive smiselno naslednje vprašanje: ali kljub kompleksnosti in obsegu problematike zadošča, da so v projekt vključena samo analitična in menedžerska ekspertna znanja ter centralizirano organizirane birokracije v komunikacijski in odločevalski proces, ali je treba vendarle tako občutljive odločitve sprejeti v demokratičnem političnem procesu, ki ponuja široke možnosti konzultacij, diskusij, vrednostnih presojanj in ne nazadnje tudi interakcij med zainteresiranimi in prizadetimi stranmi, še posebno na lokalni in regionalni ravni. Če postavimo vprašanje bolj jasno: ali za udejanjanje elektronskih volitev v Sloveniji zadostuje le naveza stroka-politika, ali je treba to navezo dopolniti še z enim segmentom – javnostjo. Z vključitvijo tega segmenta se vzpostavi trikotnik in komunikacijski krog se zato še veliko bolj zaplete.

Jasno pa je, da šele z razpravo zunaj odločevalskih institucij postane to vprašanje javno in politično in terja osvetlitev različnih odprtih vprašanj ter ne nazadnje tudi oceno celotne investicije. Protagonisti uvajanja elektronskih volitev morajo zato javno odgovarjati na vrsto vprašanj o upravičenosti, smiselnosti, potrebnosti, varnosti, ekonomičnosti ipd., naslanjajoč se na različna strokovna mnenja, in si skozi komunikacijski proces pridobiti podporo za izvedbo projekta. In to informiranje javnosti lahko poteka prek javnih medijev.

Izkušnje govorijo, da se je mogoče iskanja podpore za elektronske volitve lotiti le s pridobivanjem širše javne podpore, toda ne izključno prek množičnih medijev, še posebno če imajo javnosti že izdelan negativni odnos do elektronskega glasovanja. Takšen pristop do javnosti ima lahko prav nasproten učinek: vzpostavijo se lahko močne opozicijske sile, ki onemogočajo ka-

kršno koli odpiranje komunikacijskega prostora za samo razpravo o elektronskih volitvah, kaj šele, da pride do odločitve o implementaciji.

Zato je smiselno, da se komunikacijski proces organizira prek deliberativnih forumov, ki so namenjeni oblikovanju zaupanja volilcev v novo tehnologijo glasovanja. V tem primeru pa je treba najprej vzpostaviti nove komunikacijske oblike, znotraj katerih se lahko izražajo in reflektirajo mnenja, interesi, strahovi, nezaupanje v znanost in tehnologijo, občutek ogroženosti ter eksistenčni strahovi in druge "iracionalnosti", ki v politiki in odločevalskem procesu igrajo pomembno vlogo. V ta proces pa sodijo tudi znanstvene informacije in najnovejše informacije o tehnični plati elektronskih volitev.¹⁴

V teh komunikacijskih procesih gre za soočanje večjega števila različno vrednostno opredeljenih akterjev, z različno kolektivno in individualno identiteto, prepričanja in znanja itd., ki lahko skozi medsebojno komunikacijo dosežejo neko stopnjo soglasja ali pa tudi ne, v vsakem primeru pa gre za medsebojni učni proces.

Ta tip komunikacijskega procesa terja nekaj pogojev, s katerimi se zagotovi minimalna raven medsebojnega zaupanja: vnaprej morajo biti natančno jasna pravila igre in dana jasna zagotovila udeleženih (institucionalnih ali neinstitutiziranih) akterjev o medsebojnem spoštovanju, iskrenem in argumentiranem premišljanju itd.

V nekaterih državah in tudi pri nas že imamo izkušnje o ustrezno strukturiranih komunikacijskih oblikah, ki omogočajo sodelovanje zainteresirane kroga javnosti pri evalvaciji tehnologije in ki pripomorejo k lažjemu reševanju vrednostnega konflikta, ki omogočajo soočanje različnih prepričanj, izkušenj in spoznanj, pa tudi kolektivnih in individualnih identitet ter strategij reševanja praktičnega vprašanja.

Komunikacijske oblike so lahko bolj trajne in so vzpostavljene s predpisi o javnem izobraževanju, javni participaciji (konvencionalne in inovativne forme), o različnih posredovalnih procedurah in tehnoloških sodiščih, lahko pa sočasne in manj formalizirane. Nobena pa sicer ne obljublja lahke poti do rešitve. Z njihovo vzpostavitvijo se šele oblikujejo in odpirajo možnosti, ki jih lahko akterji izkoristijo ali pa ne.

Sklepna misel

Elektronske volitve niso le tehnično in pravno vprašanje ter terjajo nove pristope v politiki (polity), da bi se izognili pastem, ki jih s seboj prinaša vključevanje »nekompetentne« javnosti. S politološkega vidika je ključno izgrajevanje širokega zaupanja volivcev v nove tehnologije glasovanja, na kate-

¹⁴ Več o tem glej Maaten, E. (2004): Towards e-voting: Estonia case, v: Prosser A., Krimmer R. Electronic voiting in Europe - Technology, Law, Politics and Society, 83-90, Bonn.

rem je utemeljena legitimnost izvoljenih predstavnikov. Kljub temu da so na vidiku težave pri uvajanju nove tehnologije glasovanja, so pa tudi obljube, ki jih prinaša javna participacija in jih ne gre spregledati: je eden izmed možnih pristopov k evalviranju tehnoloških tveganj,¹⁵ ki jih vsebuje uvajanje informacijsko-komunikacijske tehnologije v volilni sistem in proces. O teh tveganjih pa se ne morejo izrekati le strokovnjaki in politiki. Za vzpostavljanje ozračja zaupanja je treba že pri vzpostavitvi kolektivnih oblik in komunikacijskih pravil v njih pridobiti mnenja in stališča potencialnih akterjev ter jih usklajevati do konsenzualne privolitve. Če se to spregleda, je velika nevarnost, da se že tu vzpostavi temelj za izgubo zaupanje, kar govorijo tudi dosežani izkušnje ne le v Sloveniji.

V nadaljevanju bi bilo treba razmišljati predvsem o tistih modelih komunikacije (polity), ki izhajajo iz koncepta deliberativne demokracije,¹⁶ kar je evidentno politološko vprašanje, in kot smo že povedali, sodi ta premislek v politiko do elektronskih volitev kot nepogrešljivi sestavni element, prek katerega se lahko zagotovi legitimnost uvajanju elektronskih volitev v Sloveniji.

LITERATURA

- Arendt, H. (1968): *Between Past and Future*. New York: Viking Press.
- Arendt, H. (1982): *Lectures on Kant's Political Philosophy*, Chicago: University of Chicago Press.
- Baynes, K. (1995): *Democracy and the Rechtstaat: Habermas's Faktizitet und Geltung*, v: White, S. (ed.): *The Cambridge Companion to Habermas*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Barry, J. (1999): *Rethinking Green Politics*, London: Sage.
- Beck, U. (2001): *Družba tveganja*, Ljubljana: Krtina.
- Benhabib, S. (1996): *Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy*, v: Benhabib, S. (ed.): *Democracy and Difference*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bently, R in Owen, D. (2001): *Ethical Loyalties, Civic Virtue and the Circumstances of Politics*, *Philosophical Exploration*, 9,3.
- Chambers, S. (1995): *Discourse and Democratic Practices*, v: White, S. (ed.): *The Cambridge Companion to Habermas*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cohen, J. (1989): *Deliberation and Democratic Legitimacy*, v: Hamlin, A. (ed.): *The Good Polity: Normative Analysis of the State*, Oxford: Oxford University Press.
- Dryzek, J. S. (1990): *Green Reason: Communicative Ethics and the Biosphere*, *Environmental Ethics*, 12: 195-210.
- Dryzek, J. S. (2000a): *Deliberative democracy and Beyond: Liberals, Critics, Constetation*, Oxford: Oxford University Press

- Dryzek, J. S. (2000b): Discursive democracy vs. liberal constitutionalism, v: Saward, M. (ed.): *democratic innovation: Deliberation, Representation and Association*, London: Routledge.
- Eriksen, E. O. (2000): The European Union's Democratic Deficit; A Deliberative Perspective, v: Saward, M. (ed.): *Democratic Innovation: Deliberation, Representation and Association*, London: Routledge.
- Grad, F., Lukšič, A., in Zagorc, S. (2004): Študija izvedljivosti. Ustavno-pravni in politološki vidiki uvajanja e-volitev v RS, <http://e-uprava.gov.si/eud/e-uprava/evolitive-priloga1.doc>
- Gutmann, A. (1996): *Democracy, Philosophy, and Justification*, v: Benhabib, S. (ed.): *Democracy and Difference*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Habermas, J. (1990): *Moral Consciousness and Communicative Action*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Habermas, J. (1996): *Between Facts and Norms*, Cambridge: Polity.
- Haček, M. (2003): Odnos med državo in lokalno samoupravo v Republiki Sloveniji. V: Brezovšek, M. in Haček, M. (ur.), *Globalizacija in državna uprava*, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, str. 219–233.
- Joyce, P. (1996): *Politics. UK. Drugo poglavje*, str. 13–30.
- Lukšič, Igor (1993): Onkraj liberalne demokracije. *Čas. krit. znan.*, let. 21, št. 152/153, str. 113–126. [COBISS.SI-ID 63662592]
- Marc, Ožbej (2006): Elektronska demokracija v Sloveniji skozi spletne strani parlamentarnih političnih strank in odzivnost poslancev na elektronsko pošto, diplomsko delo, FDV, str. 49–70.
- Maaten, E. (2004): Towards e-voting: Estonia case, v: Prosser A., Krimmer R. *Electronic voiting in Europe – Technology. Law, Politics and Society*, 83–90, Bonn.
- Manin, B. (1987): On Legitimacy and Political Deliberation, *Political Theory*, 15, 3: 338–68.
- Miller, D. (2002): Is Deliberative Democracy Unfair to Disadvantaged Group?, v: Entreves, M.P. (eds.): *Democracy as Public Deliberation: New Perspectives*, Manchester: Manchester University Press.
- Moon, J.D. (1995): *Practical Discourse and Communicative Ethics*, v: White, S. (ed.): *The Cambridge Companion to Habermas*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Offe, C. in Preuss, U.K. (1991): Democratic Institutions and Moral Resources, v: Held, D. (ed.): *Political Theory Today*, Cambridge: Polity.
- Pikalo, Jernej (1999): Zakaj liberalnodemokratska država ni sposobna življenja v globalni soodvisnosti. *Čas. krit. znan.*, letn. 27, št. 197, str. 137–148.
- Pikalo, Jernej (2005): Metafore narave v politični znanosti. *Teor. praksa*, letn. 42, št. 4/6, str. 644–657.
- Pikalo, Jernej (2006): Slowenien in der Europäischen Union. *Polit. Zeitgesch.*, no. 46, str. 14–22.
- Saward, M. (2000): *Less Than Meets the Eyes: Democratic Legitimacy and Deliberative Theory*, v: Saward, M. (ed.): *democratic Innovation: Deliberation, Representation and association*, London: Routledge.
- Smith, G. (2003): *Deliberative Democracy and the Environment*, London: Routledge

- Turk, M. (2003): Študija izvedljivosti e-volitev s predlogi implementacije, <http://e-uprava.gov.si/eud/e-uprava/evolitive-priloga2.doc>
- Waldron, J. (1999): *The Dignity of Legislation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Warren, M. (1996): *Deliberative Democracy and Authority*, *American Political Science Review*, 90,1.
- Young, I. (1996): *Communication and the Other: Beyond Deliberative Democracy*, v: Benhabib, S. (ed.): *Democracy and Difference*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Young, I. (2000): *Inclusive and Democracy*, Oxford: Oxford University Press